

Управління культури Волинської облдержадміністрації
Департамент культури Луцької міської ради
Волинський краєзнавчий музей
Музей історії Луцького братства
ГО «Луцьке Хрестовоздвиженське братство (відроджене)»

**Луцьке Хрестовоздвиженське братство
– інституційний розвиток
та місце в суспільному русі
України та Білорусі**

*Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої
400-літтю Луцького Хрестовоздвиженського братства*

Луцьк, 28 – 29 вересня 2017 року

Луцьк – 2017

УДК 94:27 – 737] (4)

Л 86

Луцьке Хрестовоздвиженське братство – інституційний розвиток та місце в суспільному русі України та Білорусі : матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 400-літтю Луцького Хрестовоздвиженського братства, м. Луцьк, 28 – 29 вересня 2017 р. : наук. зб. / упоряд. О. Бірюліна, О. Карліна. – Луцьк, 2017. – 478 с. : іл.

Науковий збірник складений за матеріалами Міжнародної наукової конференції «*Луцьке Хрестовоздвиженське братство – інституційний розвиток та місце в суспільному русі України та Білорусі*», присвяченої 400-літтю Луцького братства, яка відбулась 28 – 29 вересня 2017 року в Луцьку.

До збірника включені доповіді та повідомлення з історії Луцького Хрестовоздвиженського братства, братського руху ранньомодерної доби, діяльності братських організацій у ХІХ – на початку ХХІ ст.

Видання розраховане на істориків, мистецтвознавців, музейних співробітників, усіх, хто цікавиться історією України.

Редакційна група:

Олена Бірюліна
Оксана Карліна
Євгенія Ковальчук
Анатолій Сіялюк

Відповідальний за випуск:

Анатолій Сіялюк

Технічний редактор:

Олександр Трофімук

Рекомендовано до друку Науково-методичною радою Волинського краєзнавчого музею (протокол № 10 від 16 листопада 2017 р.).

Статті подано в авторській редакції. За зміст і достовірність матеріалів відповідальність несуть автори.

В усякому разі передруку, посилання на науковий збірник обов'язкове.

ISBN

© Волинський краєзнавчий музей, 2017
© Музей історії Луцького братства, 2017
© Автори статей, 2017

УДК 78.03+781.7+783

Іван Кузьмінський

Партесний спів у Луцькому Хрестовоздвиженському братстві XVII ст.

У період релігійного протистояння православні церковні організації почали використовувати спів в якості інструменту реклами та пропаганди православної віри. Не минула ця чаша і Луцьке Хрестовоздвиженське братство, що було останньою опорою православних міщан у боротьбі з місцевими єзуїтами. Початок цих подій припадає на 20-ті роки XVII століття.

Ключові слова: партесний спів, співаки братської церкви, єзуїтська музична капела.

Ivan Kuzminskyi. Polyphony (partes) singing in the Lutsk Orthodox Brotherhood of the Exaltation of the Cross of the 17-th century.

During the religious confrontation the Orthodox Church organizations began to use singing as an instrument of promoting and propagating the Orthodox faith. This process had an impact as well on the Lutsk Orthodox Fellowship of the True Cross, which was the last support of the Orthodox burghers in the struggle against the local Jesuits. The beginning of these events falls on the 20-ies years of XVII century.

Key words: partes (polyphony) singing, Brotherhood church singers, Jesuit musical chapel.

Частина 1. Передумови виникнення Луцького Хрестовоздвиженського братства. У 1569 році, після укладання Люблінської унії, Волинське воєводство було відірвано від влади і законів Великого князівства Литовського і увійшло до складу Речі Посполитої, як адміністративно-територіальна одиниця Малопольської провінції [6, с. 610]. Ці події спричинили нові історичні виклики, особливо для місцевих православних мешканців, адже католицька експансія з небаченим до того натиском взялася підпорядковувати їх владі Риму. Вже у 1596 році у Бресті, Луцьким і Володимирським єпископами була підписана унія з Римо-Католицькою Церквою. У результаті цієї угоди православні громади Луцька були позбавлені своїх храмів і могли знову їх отримати, лише перейшовши до унії [12, с. 86].

У Луцьку в 1617 році було засновано Хрестовоздвиженське братство. Для легалізації братства його фундатори та члени, пра-

вославні міщани та шляхта, здійснили кілька важливих кроків. Перший з них – це затвердження братства у 1619 році королем Сигізмундом III Вазою (1566-1632). В цьому документі братчики просять дозволу відновити у Луцьку шпиталь «грецької релігії», повністю знищений під час останньої пожежі в місті. І лише у зв'язку зі зведенням шпиталю братчики отримували дозвіл збудувати церкву та школу [12, с. 87]. Хитрість вдалася.

За прикладом Львівського Успенського братства Луцьке Хрестовоздвиженське за клопотанням ігумена Чернецького монастиря Ісакія Борискевича (пом. 1641) у 1620 році отримало ставропігію, затверджену Єрусалимським Патріархом Феофаном (бл. 1570-1644), уповноваженим на це Константинопольським патріархом Кирилом Лукарісом (1572-1637). Того ж року Ісакія Борискевича висвятили на єпископа Луцького і Острозького, проте польський король не визнав цього акту. У 1623 році Константинопольський патріарх Кирило Лукаріс підтвердив ставропігію братства на вічні часи [12, с. 88].

Частина 2. Уставні документи щодо запровадження партесного співу у Хрестовоздвиженському братстві. Перші відомості про спів у братській церкві та школі датуються 1624 роком і пов'язані із установчими документами організації.

У внутрішньому документі, що регламентував функціонування братського монастиря – «*Постанова про гуртожитство в Луцькому Братстві*», питання співу винесено в окремий шостий пункт. Тут зазначено, що співаки належать до зовнішнього оздоблення церкви, тобто є прикрасою церкви. Далі вказано, що аби у церкві існував спів, необхідно, щоб ігумен братського монастиря запровадив посаду протопсалта, тобто старшого співака, а також щоб шкільний вчитель шукав дітей, які мали здібності до співу, і якщо би таких знайшов, то представив міщанам, членам братства. Також вчитель повинен був піклуватися про життя цих хлопців співаків [11, с. 39]:

«Якщо і співаки до зовнішнього церковного оздоблення належать, тоді потребуємо і того, аби ігумен протопсалта, тобто співака старшого, і вчителя шкільного утримував на загальній трапезі, і до інших хлопчиків до співу гідних, по-батьківськи по-

водився, і якщо такі знайдуться, нам би їх презентував, і з нами, посполитими, про їхнє прожиття піклувався».

Не менш важливою є інформація щодо того, де і коли повинен був звучати цей спів. У наступному, сьомому пункті вищезазначеного документу стверджується, що святкове богослужіння повинно було відбуватися за участі ігумена монастиря, священників та братчиків щонеділі, на Господські свята, а також під час панахид і на молебнях у середу та п'ятницю [11, с. 39]:

«Для поважності церкви Божої та всього нашого братства, адже до внутрішнього та зовнішнього оздоблення церкви належать, і в інших порядних братствах існують, хочемо того і обов'язком робимо, аби щонеділі і на Господські свята ігумен разом із священниками відправляв Божу Літургію, також на головних панахидах і на молебнях у середу та п'ятницю з братчиками та священниками убиратися та відправляти службу повинен».

Немає сумнівів, що нова співоча практика повинна була відбуватися саме під час святкових богослужінь, принаймні подібні настанови зустрічаються у різних католицьких монастирях та костелах Руського воєводства того часу.

Про церкву, де повинно було відбуватися Богослужіння відомо, що її почали будувати ще у 1620 році. Проти цього виступали луцькі католики, які усіяко заважали цьому відбутися і навіть подали доповідну луцькому старості із формулюванням, що, незважаючи на заборону, міщани продовжують будівництво церкви для «*нової секти*» [8, с. 17]. Проте погрози та застереження католиків наражалися на рішучу та жорстку відповідь православних міщан та дрібних шляхтичів.

Статутні правила були створені не лише для братського монастиря, але й для братської школи. У 13 пункті «*Шкільного порядку*», створеного на основі статуту Львівської братської школи у 1624 році, зазначено, що у суботу учні мають поновлювати знання, отримані протягом тижня, включно із музикою та церковним співом [11, с. 51]:

«В суботу мають поновлювати всі речі, яких навчилися протягом тижня, мають вчити обчислення дати Великодня, місячний цикл, лічбу та рахування, або музики церковний спів».

Про церковний спів згадується і в останньому абзаці *«Шкільного порядку»*. На основі цього абзацу можна зрозуміти, що спів був однією обов'язковою навчальною дисципліною:

«У словенській школі наука починається: найперше вчать склади літер, потім вчать граматику, одночасно – церковний чин, читання та спів».

У питанні запровадження нового співу під час богослужіння братчики поклалися на грамоту, видану Константинопольським патріархом Кирилом Лукарісом у 1624 році. В 17 пункті грамоти зазначено, що братчики повинні дбати про *«оздоблення»* церкви [11, с. 39]. А як відомо з *«Постанови про гуртожитство в Луцькому Братстві»*, спів належав до церковного оздоблення. Кирило Лукаріс був добре обізнаний зі співочими ініціативами, зокрема, львівських братчиків, адже ще у 1614 році дозволив їм застосовувати гармонічний спів під час богослужіння в присутності міщан та духовенства [9, с. 42]:

«Відповідь Кирила Лукаріса, патріарха Олександрійського, на запропоноване йому запитання: чи варто в церкві в присутності народу та духовенства, які проводять богослужіння славити Господа, гармонічним співом псалмів».

Таким чином, луцькі братчики чи напругу, чи опосередковано у питанні запровадження багатоголосого співу поклалися на приклади інших, старших братств, зокрема, Львова та Вільнюса, де ця практика з'явилася ще в останні десятиліття XVI століття.

Частина 3. Єлисей Ільковський – перший вчитель партесного співу. Перше документальне свідчення про особу вчителя співу у братській школі датується 1627 роком. У *«Скарзі монахів Луцьких Братського монастиря...»* від 16 жовтня йдеться про напад єзуїтських бурсаків на братських півчих з ціллю їхнього викрадення. Наглядачем та викладачем братської школи названо Єлисея Ільковського [2, с. 593]:

«наглядач та викладач тієї школи, отець Єлисей Ільковський».

У іншому документі цього часу Єлисея Ільковського вперше названо особистим співаком православного архієпископа Мелетія Смотрицького (бл. 1572-1633). Так його називав сам архієпископ, який на той час був архімандритом Дерманського мо-

настиря. У листі від 2 березня 1628 року до греко-католицького митрополита Йосифа Велямина Рутського (1574-1637) йдеться про те, що Єлисей Ільковський дізнався від слуг греко-католицького митрополита, що Дерманський архімандрит таємно прийняв унію. Цю звістку Єлисей Ільковський поширив серед монахів монастиря, а сам втік у Луцьк, проте незабаром повернувся під захист свого патрона [7, с. 367-368]:

«Нещодавно був у великій неласці і переслідуваннях від ченців мого Дерманського монастиря. Довідавшись, що я з вашою Велебністю бачився у Дубні, вони мало не всі від мене розбіглися і по всій Волині розславили. А розповіли про те служки Вашої Велебності моему Єлисею Ільковському, а він розповів іншій братії... Проте, монахи вже до мене з Луцька повернулися, їх там п'ятеро поїхало і між ними той Єлисей співак».

Єлисей Ільковський походив з Вільнюса і ще у 1625 році він перебував у столиці Великого князівства Литовського. Проте невдовзі, супроводжуючи свого патрона, Мелетія Смотрицького, спочатку прибув до Дерманського монастиря, а згодом і у Луцьк, де щонайменше у 1627 році став викладачем братської школи. Не виключено, що він міг тут викладати і у 1626 році. Вчителювати йому довелося недовго, адже вже у жовтні 1627 року під час нападу єзуїтів на братську школу Єлисей Ільковський вбив одного з нападників. Про це свідчить документ, складений єзуїтами. Суд присудив за це йому штраф [13, с. 150]:

«від пана Ільківського, який убив бурсака і був покараний судом гривнею».

Очевидно, саме з цих причин Єлисею Ільковському довелося тікати з Луцька до Дермані, шукаючи там притулку та захисту. Достеменно не відомо, як довго Єлисей Ільковський залишався у монастирі, проте після смерті архімандрита він з'являється у Києві. У 1635 році про нього, як про протопсалта, тобто головного співака Печерської лаври, згадує православний митрополит Петро Могила (1596-1647) [3, с. 116]:

«Єлисей монах, протопсалт великої Лаври Печерської Київської».

У наступному уривку цього ж документа зникають будь-які

сумніви, що мова йде саме про Єлисея Ільковського. По-перше, його ім'я тут зазначається повністю, а, по-друге, вказано, що Єлисей Ільковський раніше перебував при відступникові Мелетії Смотрицькому у Вільнюсі [3, с. 118]:

«Цьому чуду є самовидець монах Єлисей Ільковський, який тоді був при відступникові у Вільно».

У Києві Єлисей Ільковський перебував близько дванадцяти років, щонайменше до 2 січня 1647 року. Про це свідчить його підпис під документом про обрання нового архімандрита Печерського монастиря, колишнього ігумена православного віленського Свято-Духівського монастиря Йосифа Тризни (пом. 1655/56) [4, с. 340]:

«Ієромонах Ієллесей Ілковський, старець соборний».

Однак невдовзі Єлисей Ільковський за сприянням греко-католицького митрополита Антонія Селяви (1583-1655) переходить до унії і переїжджає до Мінська, де, найпевніше, залишався до 1655 року. Антоній Селява відкрив тут у 1652 році при Василянському монастирі семінарію і, найпевніше, Єлисей Ільковський став її викладачем. Проте через московсько-польську війну (1654-1667) обидва змушені були тікати з Мінська.

У 1661 році Єлисей Ільковський згадується, як старий монах та регент музики у греко-католицькому Жировицькому монастирі [1, с. 65]:

«серед старих заслужених монахів – Єлисей Ільковський, регент музики».

Помер Єлисей Ільковський у 1669 році у тому-таки Жировицькому монастирі, попередньо записавши гроші на новіціат у Вільнюсі [10, с. 54].

Окрім усього іншого, біографія Єлисея Ільковського демонструє шлях поширення партесного співу на русинських землях, а саме з Вільнюса до Луцька, а за тим до Києва. Зрештою Київ став одним з найвизначніших центрів цього мистецтва.

Частина 4. Співаки братської школи та монастиря. Вперше про співаків Хрестовоздвиженської церкви та Луцького монастиря дізнаємося з того самого документу, з якого вперше дізналися і про Єлисея Ільковського, тобто зі *«Скарги монахів Луцьких*

Братського монастиря... » від 1627 року. Тут зазначається, що ректор та префект Луцького єзуїтського колегіуму замислили силою відібрати кращих півчих з братського хору і тому здійснили збройний напад на школу та монастир. Єзуїти вже давно знали про дишкантиста на ім'я Іванко і не раз намагалися намовляннями переманити його до себе [2, с. 593]:

«знаючи віддавна про братського співака Іванка, який коштом, стараннями та працею побожного Луцького братства, для Божої хвали та квітучого церковного оздоблення, з іншими юнаками церкви Божій у співі служив, якого не могли через різні намовляння та старання свої, до себе у церкву Божу пристосувати».

Крім Іванка у документі згадуються і «інші юнаки, які служили у співі». Про них йдеться і далі у документі. Частина цих співаків названа добірними [2, с. 593]:

«студенти їхні зі зброєю, кордами, шаблями та сокирами аби взяти гвалтом, не лише для того, щоб забрати співака Іванка, дишкантиста, але й інших при ньому добірних співаків з монастиря і зі школи братської».

Таким чином, існують тверді підстави стверджувати, що у 1627 році співоча практика у братській церкві вже була налагодженою справою. Про це свідчить щонайменше кілька факторів. Перший – це значна кількість співаків, другий – наявність серед них добірних виконавців і третій полягає у тому, що слава про співаків поширювалася містом і зрештою спричинила збройний напад єзуїтів.

Важливо підкреслити, що співаками у братській церкві були не лише учні школи, але й монахи братського монастиря. У документі, що датується тим самим числом, що і попередній, і стосується тих самих подій, дізнаємося про ще одного співака братської церкви – Михайла Мудринського: *«Жалоба монахів Луцького Братського монастиря про те, що студенти єзуїтського колегіуму схопили на вулиці монастирського півчого, шляхтича Михайла Мудринського, силою увели його в свою бурсу і там придали жорстоким знущанням. Покази возного, що засвідчив стан здоров'я Мудринського та ознаки нанесених йому тяжких побоїв» [2, с. 590-591].*

Окрім імені співака у документі засвідчено його шляхетський стан. Шляхтич Мудринський вважався монастирським півчим і церковним служкою. З огляду на цей факт, доцільно припустити, що частина монастирських півчих, були світськими особами, до того ж шляхетського стану. Такий союз міщан та монахів якнайкраще сприяв легітимізації нового співу, як серед кліру, так і серед ченців. Очевидно, що монахи та інші співаки монастирської частини хору виконували нижні, чоловічі вокальні партії, а учні школи – верхні, дитячі.

З ще одного документу стає зрозумілим, що напад єзуїтів не перервав співочої справи ані у луцькій братській школі, ані у монастирі. Цей документ датується 16 вересня 1639 року і стосується нападу шляхтичів католиків на учнів братської школи, які ходили по хатах міщан і збирали подаяння – *«Скарга ігумена Луцького монастиря Леонтія Шицика-Залеського про напад шляхтичів Юрія Куликовського та Петра Кресимського на учнів братської школи, коли ті ходили по хатах і співали, збираючи подаяння, і нанесли їм тяжкі поранення з вогнепальної зброї. Свідчення возного»* [2, с. 753-756]:

«Це було у самий вечір, то могла бути перша або друга година після заходу сонця. Згідно зі звичаєм жebraли собі на прожиття трохи хліба, ходили співаючи по різних хатах, і вже з місця поверталися до школи і до монастиря... повз ту господу ідучи, перед брамою заспівали, хотіли милостиню отримати».

Збереглися прізвища трьох пораних співаків – Павло Подгорський, Василь Грабовський та Олександр Буховецький. Напевно, це найстарший приклад серед усіх руських земель Речі Посполитої, де описується практика співу школярів за милостиню. Про інші подібні приклади відомо лише з середовища Братського монастиря у Києві у другій половині XVII століття.

Частина 5. Партесні твори з братського реєстру книг. Хоча до нашого часу не збереглися партесні твори, що належали Луцькому братству, проте їх існування засвідчено в *«Описі документів, книг та різних речей, що належали Луцькому Братству у 1627-1676 роках»*. Вперше потреба у цьому описі виникла, аби визначити міру шкоди після нападу студентів єзуїтської бурси, коли останні

попсували та пошарпали різного роду речі та книги [11, с. 121]:

«По небіжчику Павлу різних залишилося книжок та партесів: два давні п'ятоголосі партеси церковні; три партеси шестоголосі, одні поховальні, а інші малі; давні старі партеси восьмиголосі».

Небіжчиком Павлом, якого тут згадано, може бути друкар та ієромонах Луцького монастиря – Павло Телиця (пом. 1634). Відомо, що у 1625-28 роках він перебував у Луцьку зі своєю пересувною друкарнею [5]. Збереглася «Скарга» Павла Телиці від 1628 року, в якій йдеться про те, що дзвонар Луцького кафедрального костелу зняв з нього клобук, ображав його та розпитував про віросповідання [11, с. 596-597]. Якщо ці партеси справді належали йому, тоді вони могли бути привезені з Вільнюса, адже саме там Павло Телиця розпочинав свою видавничу діяльність.

Якщо ж саме Павло Телиця першим у 1625 році привіз до Луцька партеси, тоді і появу партесного співу у місцевому братстві слід датувати близько 1625 року. До цієї дати схиляє і той факт, що у 1627 році партесний спів вже певний час існував у братській школі і встиг «поколоти очі» та «порізати слух» місцевим єзуїтам.

Зі змісту партесів також можна зробити певні поживні висновки. Існування «поховальних партесів» цілком суголосо сьомому пункту вищезгаданої «Постанови про гуртожитство в Луцькому Братстві», в якому зазначалося, що у братській церкві повинні відправлятися «панахиди» за участі ігумена та священників, як це робилося в інших «порядних братствах». Це твердження опосередковано доводить, що «панахидні партеси» могли бути привезені з Вільнюса. Загалом «панахидний спів» був доволі поширеною практикою у католицькому середовищі. Це була присуткова справа. Заможні фундатори щедро платили за цю процедуру, часто зазначаючи у заповітах, який саме спів повинен звучати і коли. Очевидно, ця практика поширилася і у середовищі православних братств.

Частина 6. Хор та музична капела у єзуїтському колегіумі. Перші єзуїти прибули у Луцьк ще у 1604 році, а вже у 1608 році вони заснували тут школу. У 1616 році було засновано бурсу для убогих.

Перші ж відомості про музичну справу у єзуїтському колегіу-

мі з'являються лише у 1620/21 навчальному році, коли обов'язки префекта музики почав виконувати професор граматики Каспер Ланковський [13, с. 152]. Наступна згадка датується 1627/28 навчальним роком, коли префектом хору став Єжи Лагодовський. Найпевніше, потреба у заснуванні хору виникла у зв'язку з конкуренцією, яку нав'язала єзуїтам братська школа, адже, як зазначалося вище, одна з цілей нападу єзуїтських бурсаків у 1627 році на Луцьке братство полягала у викраденні співаків. Наступного 1628/29 навчального року префектом музики був професор інфіми Альберт Майковський. А у 1631/32 навчальному році знову виникає посада префекта хору, а не музики, обов'язки якого виконував інший професор інфіми – Шимон Цихович. Наступна згадка про керівника хору датується 1641/42 навчальним роком. В чергове обов'язки магістра хору виконував професор інфіми, цього разу Марцин Віскович.

У 1642 році хроніст колегіуму занотував дорікання місцевого католицького єпископа Анджея Гембіцького (пом. 1654), суть яких полягала у звинуваченні єзуїтів у надмірних розкошах у літургійному вбранні та музиці. Ця надмірність повинна була сприяти залученню до єзуїтського костелу більшої кількості людей [13, с. 150]:

«у 1642 році, що Луцький біскуп дорікав єзуїтам щодо надмірної пишності в літургійному вбранні і музиці, за допомогою яких ченці хотіли залучити людей до свого костелу».

Таким чином, у цьому питанні збігаються настанови як Луцького братства, так і луцьких єзуїтів, які використовували музику для реклами та пропаганди власної конфесії. Проте ця практика не була винайдена у Луцьку. Наприклад, у 1608 році у Вільнюсі місцеві єзуїти дорікали центральній владі ордену за те, що ті не дозволяють їм розвивати музичну справу, адже протестанти та православні міста серйозно озброїлися цим інструментом і залучають до своїх приходів все більше вірних. В свою чергу, установчі положення Єзуїтського Ордену наголошували на не припустимості багатоголосої музики у чернечому житті, а візитатори навіть наполягали на поступовому знищенні всіх органів у єзуїтських костелах.

Луцька єзуїтська бурса відновила своє функціонування після Хмельниччини. Відомо, що у 1670 та 1672 роках під час релігійних свят, в публічних урочистостях спільно брали участь єзуїтська та замкова капели [13, с. 150]. У 1705 році на прохання Острозького єзуїтського колегіуму ректор Луцького колегіуму надіслав до Острога віолу з власної капели [13, с. 150]. У 1726 році згадується один з музикантів, який мешкав у бурсі поза мурами колегіуму, який несподівано був «викрадений дияволом в останній день року» [13, с. 150-151].

З цих повідомлень стає зрозуміло, що щонайменше з останньої третини XVII століття єзуїти утримували власну інструментальну музичну капелу. Ця капела функціонувала і у першій третині XVIII століття. Найпевніше, в цей час це був найбільш розвинений музичний колектив принаймні серед релігійних та освітніх закладів як Луцька, так і цілого Волинського воєводства.

Джерела та література

1. Археографический сборник документов относящихся къ истории Северозападной Руси, издаваемый при управлении Виленскаго учебнаго округа. – Вильна, 1900. – Томъ двенадцатый. – XLVII+230 с.
2. Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ Генераль-Губернаторе. Акты о церковно-религиозныхъ отношеніяхъ въ Юго-Западной Руси. – К., 1883. – Часть первая. – Том VI. – 182+938 с.
3. Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ Генераль-Губернаторе. Памятники литературной полемики православныхъ южно-руссцевъ съ латино-уніатами. – К., 1887. – Часть первая. – Том VII. – XVI+800+II с.
4. Архив Юго-западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевскомъ Военномъ, Подольскомъ, Волынскомъ Генераль-Губернаторе. Постановленія дворянскихъ провинціальныхъ сеймовъ, въ Югозападной Россіи. – К., 1887. – Часть вторая. – Том I. – LXIV+530 с.
5. Горін С. Історія Чорненського Спасо-Преображенського монастиря / Сергій Горін // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – 2008. – Вип. XI-XII. – С. 149-155.
6. Енциклопедія історії України: Т. 1 : А-В / Редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – Київ : Наукова думка, 2003. – 688 с.
7. Каялович М. Литовская церковная унія / Михаил Каялович. – С.Пб., 1861. – Том II. – 442 с.
8. Кралюк П. Луцьке Хрестовоздвиженське братство / Петро Кралюк. – Луцьк : Надстир'я, 1996. – 54 с.
9. Крыловский А. Львовское ставропигиальное братство (опытъ церковно-историческаго изслѣдованія) / Амвросій Крыловскій. – К., 1904. – XXII+314+230 с.

10. Мицько І. Єлисей Ільковський / Ігор Мицько // Лавра. – 1999. – Ч. 4. – С. 53-54.
11. Памятники, изданные Киевскою Коммисією для разбора древнихъ актовъ. Изданіе второе, съ дополненіями. – К., 1898. – Т. 1. – 6+616 с.
12. Романова О. Історичні передумови заснування Луцького Хрестовоздвиженського братства як осередку консолідації православ'я на теренах Західної України / Оксана Романова // Волинський Благословієць: богословсько-історичний науковий журнал Волинської Православної Богословської Академії Української Православної Церкви Київського Патріархату. – 2016. – № 4. – С. 85-89.
13. Kochanowicz J. Słownik geograficzny jezuickich burs muzycznych (Materiały) / Jerzy Kochanowicz. – Kraków : Wydawnictwo WAM, 2002. – 269 s.